

Kuigi süüdistatavad väitsid kohtumenetluses, et neil on tunnistajaid ja nad ei viibinud kuriteo toimepanemise hetkel sündmuskohas, mõistis vandekohus nad mõrvas süüdi ja saatis nad eluks ajaks vangi. Peamiseks tõendiks nende vastu olid nende endi ülestunnistused. 1986. aastal sattusid süüdimõistetud kahe õiguspsühholoogi, Gisli Gudjonssoni ja James MacKeithi vaatevälja, kes oma ekspertarvamuses leidsid, et süüalused tunnistasid teod üles survestava küsitluse tõttu. 1988. aastal võeti Guilfordi neliku kohtuasi uuesti menetlusse ning aasta hiljem mõisteti nad õigeks.

Nagu eelnevalt kirjutasin, võib sellises olukorras mõtlemist juhtida teadmine, et „tõde kumab läbi“. Kui mõtleme olukorrale, kus meie meenutusi ja juhtunu kirjeldust ei usutud, siis millised emotsioonid meid valdasid? Pettumus? Viha? Raev? Üllatus? Küsitlejale võivad need emotsioonid paista kui märk ebasiirusest.* Sellisel juhul võtavad need tunded veelgi enam võimust ja me hakkame paratamatult mõtlema, mis edasi saab. „Mind ei usuta! Mida rohkem ma räägin, seda vähem mind usutakse! Ma ei räägi parem üldse!“ (See aga võib vastaspoolele tunduda veelgi kahtlasem ning näitaks justnagu veelgi selgemalt, et sul on põhjust midagi varjata.)

„Mind ei usuta niikuinii!“

* Tuletan siinkohal meelde, et üksiku verbaalse või mitteverbaalse märgi põhjal pole paslik teha väga põhjalikke järeldusi inimese jutu siiruse kohta.

USAs on süüdimõistetud inimeste juhtumeid juba mitu aastakümnet läbi vaadatud praegusaegsete teadmiste (DNA analüüsi) valguses*. 1992. aastal sündinud algatuse autoriteks on Peter Neufeld ja Barry Scheck Yeshiva ülikoolist ning selle tulemusel on vabastatud üle 360 inimese, kes olid kinnipidamisasutuses veetnud keskmiselt 14 aastat ja kellest 20 ootas surmanuhtlust. Samas on jätkuvalt juhtumeid²⁰, kus surmanuhtlus viiakse täide ja kõrgemad kohtuinstantsid ei võta juhtumeid (isegi DNA-analüüsi tulemusi arvestades) uuesti menetlusse. Projekti kodulehekülj toob välja järgmised põhjused, miks kohus omal ajal süüdimõistva otsuseni jõudis:

1. süüdistatavatele määratud kaitsja(d) oli(d) professionaalselt madalal tasemel,
2. kohtulikus menetluses tõlgendati kohtuteaduse tulemusi eba-korrektelt – ligi pooltel neist juhtumitest kasutati mitteusaldusväärsed või ebatäpseid tulemusi andvaid meetodeid,
3. tihti anti valetunnistusi (iga neljas süüdimõistetu andis ennast inkrimineeriva valetunnistuse),
4. kannatanu(d) ja/või tunnistaja(d) ei tundnud süüdistatavaid äratundmiseks esitatud reast ära (ligi 70 protsendil juhtudest).

Seega tuleb lisaks peamisele hüpoteesile (asjad on nii, nagu esialgu tundub) meeles pidada ka alternatiivseid hüpoteese, mis võivad kinnitada vastupidist. Tihtilugu jätame alternatiivsed hüpoteesid kõrvale, me ei pruugi neid isegi kaaluda või kui oleme neist teadlik, jääb domineerima ikkagi esmane hüpotees. Sellist nähtust nimetatakse psühholoogias **uskumust kinnitavaks tõlgenduseks**²¹, mis on tihtilugu ekslike otsuste allikas, sest me pöörame rohkem tähelepanu faktidele, mis kinnitavad meie uskumust, kui nendele, mis seda ümber lükkavad.²²

JUHTMED KÜLGE JA KATSEKLAASI²³

Siiani pole avastatud ühtki valetamisega kaasnevat füsioloogilist reaktsiooni ja oleks valetamisele ainuomane. **Polügraafi** kasutamine valetamiskäitumise kindlakstegemisel on olnud teadusliku debati teema juba

* Innocence Project, vt <http://innocenceproject.org>

pikka aega.²⁴ USA teaduste akadeemia²⁵ soovitusel ei tohiks keskvalituse asutused toetuda polügraafitestidele, kui tahavad kindlaks teha tulevaste või praeguste töötajate kuulumist spioonide või teiste riikide julgeolekuteenistuste hulka, sest polügraafi tulemused ei ole täpsed. Siiski on polügraaf kasutusel mitmes agentuuris, näiteks FBI, aga ka erinevates menetlustes.

Polügraafi kasutamise meetodeid on palju. Erinevate meetodite puhul algab test sageli intervjuuga, et saada küsitlvalt infot tema enda kohta, hinnata inimese hoiakuid ebaaususe või testi suhtes ja anda läbiviijale teavet küsimuste koostamiseks. Kuigi see faas on struktureerimata, võetakse isiku vastuseid ja käitumist arvamuse kujundamisel arvesse. Järgmine faas on stimuleerimise test, mille ülesandeks on veenda inimest testi valiidsuses. Testi läbiviija võib lasta inimesel valida kaardi ja esitada valitud kaardi kohta küsimusi, samal ajal registreerides polügraafi abil füsioloogilisi reaktsioone. Seejärel loeb ta inimese reageeringuid polügraafi väljatrükilt ja tunneb tugevamate reaktsioonide järgi ära õige kaardi.

Polügraafitesti põhiosa läbiviimine varieerub suuresti, kuid kaks varianti on kõige tuntumad. Kontrollküsimuse testis võrdleb läbiviija vastuseid olulistele küsimustele vastustega teistele küsimustele, mille eesmärk on tekitada füsioloogilisi reaktsioone isegi süütu inimesel. Küsimused koostatakse lähtuvalt eelnenud intervjuust ja tuginedes teadaolevale selles osas, mis võimaldab inimest süüdistada või kahtlustada. Küsimused, mis tekitavad tugeva reageeringu ka süütu inimesel, ei tohi olla seotud spetsiifilise sündmusega, aga peaksid olema emotsionaalselt provokatiivsed. Küsimused mängivad edasises protsessis ülitähtsat rolli, sest oskuslik läbiviija formuleerib kontrollküsimused viisil, mis eristab süüdiolavaid ja süütuid inimesi. Kontrollküsimused peaksid süütutel inimestel kutsuma esile emotsionaalseid vastuseid määral, mis ületab reageeringut olulisele küsimusele. Süüdi oleva inimese puhul peaks vastus olulisele küsimusele andma tugevama emotsionaalse vastuse. Olulise küsimuse puhul on tähtis, et inimese jaoks, kellel puudub teadmine süüdistamist võimaldava teo või asjaolu kohta,

on selle küsimuse emotsionaalne tähtsus väike, samas kui esmapilgul neutraalsel küsimusel on süüdlase jaoks suur emotsionaalne tähendus ja seega tekib tugev füsioloogiline vastus. See kõik paneb polügraafi läbiviijale väga suure vastutuse.²⁶

Süüliste teadmise testi töötas 1959. aastal välja David Thoreson Lykken²⁷ ja see ei eelda, et valetamisega kaasnevad kindlad emotsioonist tulenevad füsioloogilised või käitumuslikud muutused. Test baseerub teaduslikult põhjendatud vaatlusandmetel kesknärvisüsteemi erutuse kohta, mis tekib vastusena erineva tähtsusega stiimulitele. Üheks selliseks reaktsiooniks on **orienteerumisrefleks**, mis käivitub vastuseks uuele ja/või olulisele stiimulile ning mida saab mõõta – nii nagu ka kontrollküsimuste testi puhul – naha galvaanilise elektrijuhtivuse taseme, südame löögisageduse ja hingamissageduse abil.²⁸

Tähtsusetute stiimulitega võrreldes on vastus valikuliselt tugevam siis, kui süüdi olevale inimesele esitatakse infot kuriteo konkreetsete aspektide kohta. Inimesele esitatakse väide ja sellele väitele vähemalt kuue valikuvariandiga vastused, millest esimene on puhver, sest esimene vastus kutsub sisust olenemata peaaegu alati esile tugevama autonoomse närvisüsteemi vastuse. Ülejäänud viiest vastusest üks on oluline (detail kuriteopaigast, nt maha visatud relv) ja ülejäänud neli kontrolltunnused (nt muud relvad). Inimene peab vastama kõigile tunnustele eitavalt ja inimesele teadaolev kuriteoga seotud tunnus peaks esile kutsuma erineva vastuse. Süüliste teadmise testi puhul on testi usaldusväärsuse nimel tarvis kasutada mitmeid kriitilisi tunnuseid, sest üksnes ühe detaili puhul võib tugevam vastus tekkida mitte seetõttu, et inimene on kuriteoga seotud, vaid muudel põhjustel juhuslikult.

Süüliste teadmise testi paradigmat on rakendatud ka **reaktsiooniaja** mõõtmisel, mille puhul on leitud, et reaktsiooniaeg kriitilistele stiimulitele pikeneb, kui võrrelda neutraalsete stiimulitega.²⁹ Uuringud on vaadelnud ka muutusi **pupilli suurus**³⁰, ent kuna pupill võib erutuse korral, emotsiooni ilmnemisel või suurenenud vaimse infotöötuse puhul laieneda, ei pruugi see ausat ja valetamiskäitumist kuigi hästi eristada.³¹ **Hääle stressi analüüs**³² põhineb lähenemisel, et inimhääles